

Баасы
келишимдик
баада

ЖАЛАЛ-АБАД
АКК

Февраль
2020-жыл
№2 (205)

Биздин сунуш - сизге киреше! Белес

Жалал-Абад Айылдык Консультациялык кызматтын гезити

«Жалал-Абад облусунун Ноокен жана Ала-Бука райондорундагы туура тамактанууну жөнгө салуу үчүн жергиликтүү азык-түлүктөрдү өндүрүү системасын колдоо» долбоору

Ала-Бука районунун Ак-Коргон АӨ караштуу Ак-Коргон айылында түзүлгөн жашылчаларды эрте жетилтүү тобунун лидери Умурзакова Фазилат эженин ийгиликтүү баяны.

2018-жылы 4-декабрда жашылчаларды эрте жетилтип, тамак-ашка эрте колдонуп баштоо максатында биздин айылда кызыккан фермерлердин саны көп болгондуктан 3 өз ара жардамдашуу топторун түзүп, жетектеп келем. Ал топтор «Рахат», «Асель», «Асема». Атайын топ болуп ую-

Ак эмгектин үзүрү

Айрыкча жүгөрүнү дүмбүл кезинде сууга бышырып жесеңиз кумшекер кошуп койгондой ширин болуп, баарыбызга жакты, пайдалуу да экен, сиздерге рахмат айтабыз.

Жыйынтыгында топтун ар бир мүчөсү түшүнүп, быйылкы 2020-жылга дагы сапаттуу жашылча үрөндөрүн сатып алуу үчүн буюртма бердик. Биздин ушундай ийгиликтерге жетишкендигибизге долбоордун жетекчилерине, ЖА АККнын адистерине ыраазычылык билдиребиз. Башкаларга мактанып, жарыялап жатабыз. Сиздердин максатыңыздарды биз түшүнүп өтө ыраазы болуп жатабыз. Эмне менен алектенип акча табуунун жолуп таппай Россия өлкөсүнө кетип жаткандар да биздин ийгиликтерди көрүп, ойлонуп калышты. Жердин ээси болуп, окуп, кеңеш сурап эле ийгиликтерге жетишсек болооруна практика жүзүндө ынандык.

Бул иш-чаралар «Жалал-Абад облусунун Ноокен жана Ала-Бука райондорундагы туура тамактанууну жөнөө салуу үчүн жергиликтүү азык-түлүктөрдү өндүрүү системасын колдоо» долбоорунун алкагында «FSDS» Туруктуу өнүгүүнүн сунуштары уюмунун колдоосу менен, Жалал-Абад регионалдык Айылдык консультациялык кызматы тарабынан аткарылууда.

**Маектешип жазып алган,
Масуда МАМБЕТОВА
ЖА АККнын консультанты**

шулганда ЖА АККнын консультанты Мамбетова Масуда келип окутуп жетекчи органдарды шайладык. Устав түзүп, ортолук фонд уюштуруу керек экендигин айтты.

1. «Рахат» тобунун жетекчиси Ф.Умурзакова, казыначысы Ф.Ортыкова, катчысы М. Маматхонова.
2. «Асель» тобунун лидери М. Пулахужаева, казыначысы Х. Мамажанова, катчысы З. Чамоева.
3. «Асема» тобунун лидери М.Тажимаева, казыначысы Т.Жалалова, катчысы М. Саттарава шайланышкан.

Бул өз ара жардамдашуу топторунда ай сайын 50 сомдон ортолук фонд уюштуруп аны ич арада керегизге иштетип жүрөбүз. Долбоордун талабы боюнча өздүк салым кошуп, сапаттуу үрөндөрдүн алты түрүн алдык. Алар жүгөрү, капуста, бадыраң, редиска, кызылча, помидор. Жашылчаларды өстүрүү технологиясы боюнча ЖА АККнын райондук

консультанты Хамдамов Араббой аке келип окуу өткөрүп жатты. Көчөттөрдү талаага көчүрүп өстүрүү эрежелерин сактап, алардын илдет-зыянкечтери менен күрөшүү боюнча окуп үйрөнүп, өтө жакшы түшүм алууга жетишти. Талаа күндөрүнө катышып,

алдыңкы тажрыйбалар менен алмаштык. Биздин айылдын аялдары кызыгып окушуп, парникте көчөт өстүрүүдөн эле жакшы киреше табышты. Райондо болуп өткөн көргөзмө жарманкеге катышып, жашылчаларыбыздын түшүмүн, консерваланган салаттарыбызды сатып пайда таптык.

кошуна айылдагыларга 50 тыйындан саттык. Ал эми бадыраң, жүгөрү, кызылча үрөндөрдү ар бирибиз огородго эле эгип түшүмүн үй-бүлөбүздө пайдаланып, туура жана түркүндөштүрүп тамактанып жеп жатабыз. Жаңы үзүлгөн (свежий) жашылчаларды күзгө чейин тамак-ашка пайдаланып, кышка карата салат камдап алганбыз. Өзүң эксең бир үй-бүлөгө жетип, берекелүү болуп, ашып да калат экен.

Өндүрүштөн тапкан пайдаларыбыз жөнүндө айтсак: ар бир топ бир адамдын үйүндө парникте көчөт өстүрдүк, чогуу карап, чөбүн отоп, сугарып, ар бирибиз огородубуздун көлөмүнө жараша 30 түптөн помидор, капуста көчөт алып эктик. Калган көчөттөрдү

Зыянкечтерге каршы күлдү колдонуу

Элдик ыкма

Капустадагы өсүмдүк бити жана малактарга каршы:

10 л муздак сууга 1 стакан күл аралаштырып, эртеси күнгө чейин коюп туруу керек. Эртең менен аралаштырып, сүзүлүп алынат. Зыяндуу көпөлөктөр учуп баштаганда эртең менен эрте 6-7де чачкыч аппарат менен төмөнкү жалбырактарга чачуу сунушталат.

Өсүмдүк битине каршы кайнатма жасалат 300 гр күлдү элеп, чакага салып үстүнө суу куюп 20 мүнөт кайнатылат. Даяр болгон кайнатманы бир нече саат тыныктырып, андан кийин сүзүп чачкычтар менен чачса болот.

Колорадо коңузунун личинкаларына. Кургак күлдү адыракай материалга салып чаңытуу менен өсүмдүктүн жалбырактарына чачса, 2-3 суткадан кийин таасирин берет.

Үлүлдөргө каршы. Үлүлдөргө метальдегид препаратынын ордуна күлдү колдонсо болот. Эгерде жамгыр жааса күлдүн таасири жок болот, жер, өсүмдүктөр кургаганда кайра колдонуу керек.

Үлүлгө каршы ачуу калемпирдин талканын кезектештирип пайдаланса да болот. Үлүлдөрдү кармоо үчүн тактайчадан же ным материалдарды жерге төшөө менен чогултуп жыйнап санын азайтса болот.

2-бет

Пияздын касиети

4-бет

Эрте кийлигишүү

5-бет

4 көздүү электрогаз...

6-бет

Помидор өстүрүү...

7-бет

Бруцеллез ылаңы...

Пияздын касиети

1919-жылы Мисирде катуу грипп каптап анын айынан 40 миң киши жашоо менен коштошот. Ошондо медицина кызматкерлери кыштактарда үймө-үй кыдырышып, бейтаптарга жардам беришет.

Кыштактардын биринде айыл чекесинде жашаган дыйкандын үйүнө барышып дарыгерлер таң калышат. Анткени үйдөгү адамдар баары грипптен сопсоо жүрүшкөн болчу. Таң калган дарыгерлер мунун сырын сураганда, мына деп кабыгы аарчылбай эле экиге бөлүнүп коюлган пиязды көрсөтөт үй ээси.

Үйдүн ар бир бөлмөсүндө ушундай эле пияздар турган болчу.

Пияздын пайдалуулугу, дарылык касиеттери жөнүндө угуп жүргөнүбүз менен маани бербей келебиз. Пияздын дагы бир дарылык касиети жөнүндө окуя менен мисал катары айтып кетебиз.

Таң калган врач пиязды алып микроскоп менен текшерип көрүп пияздын кабаттарында өлүп жаткан миңдеген грипптин микробдорун көрөт.

Мындан маалым болгондой пияз микробдордун баарын өзүнө тартып алат экен да аларды өлтүрөт экен. Аябай арзан, бирок пайдасы эбегейсиз зор.

Өзүбүздүн эле бут алдыбыздагы күнүмдүк жашообуздагы пайдалуу нерселерге маани бербей анын себебин дарысын башкалардан издей берет экенбиз.

Ден соолук бурчу

Беткапты туура жана жобосу менен пайдаланыңыз, болбосо...

Азыркы учурда туура тамактануудан кийин экинчи ушул маселе маанилүү болуп калды.

Аба аркылуу жугуучу оорулардан бет кап аркылуу коргонуу үчүн аны туура тагынганды билүү керек!

Маалыматка ылайык, бет каптар ар түрдүү конструкцияда жасалып, бир жолку же көп жолку колдонулуучу болуп бөлүнөт. Бет кап ар кандай вирустарды

өзүнө сиңирип алгандыгына байланыштуу аны 2-4 жана 6 саатка чейин тагынууга болот. Эгер бир эле бет капты мөөнөтүнөн ашыра тагыкса, инфекцияны кайра эки эсе жугузуп алуу коркунучу бар. Төмөндөгүдөй түшүндүрмө жана сунуштама беребиз:

- Бет капты эки тарабынан тең тагына берсе болот;
- Бет кап ооз-мурунду жылчыксыз жабуу керек;

- Бет капты чечип жатып анын үстүн кармалабаш керек. Эгер кармап алсаңыз, колуңузду самындап жууп же спирт менен жакшылап сүртүңүз.
- Суу же ным болуп калган бет капты дароо алмаштыруу зарыл;
- Бир жолку колдонулуучу бет капты дароо таштандыга салуу керек;
- Ооруган адам менен байланышпа.

ныш болгондон кийин бет капты дароо чечүү зарыл;

Бет капты адамдар көп топтолушкан жерде, коомдук транспортто, оорулуу адамды кароодо кийүүгө болот. Ал эми таза абада жүргөндө тагынуунун зарылчылыгы жок.

Муну менен катар медиктер белгилегендей, бет кап тагынуу менен гана оорудан толук сактанууга мүмкүн эмес. Ал үчүн башка да көрүлүүчү чаралар бар. Мисалга, колду самындап жууп, оору жуктурган адамдан жок дегенде бир метр аралыкты сактап, дени сак жашоо кечирүүгө мүмкүн.

Интернет булактарынан алынды

Жүгөрү – дүйнө жүзүндө айдоо аянты боюнча буудай жана күрүчтөн кийинки үчүнчү орунду ээлеген маанилүү айыл чарба өсүмдүктөрүнүн бири. Жүгөрүнүн уникалдуулугу анын дандарын жана жалбырактуу сабактарын ар түрдүү багыттарда пайдаланууга болгондугунда.

Жүгөрү – маанилүү айыл чарба өсүмдүгү

ынтайлуу карым-катышка ээ болгондуктан, жакшы силостолот. Жүгөрүнүн силосу ири мүйүздүү мал үчүн эң сонун тоют. Орто бышкан гибрид данынын катып келаткан фазасындагы 1 кг жүгөрү өсүмдүгүнүн кургатылган затынын энергетикалык азыктуулугу 0,93 - 0,95 тоют бирдик, эрте бышкан гибриддериники 0,98 - 1,0 тоют бирдик. Жүгөрү агрономиялык жана экологиялык зор мааниге ээ.

Кыргызстан мал чарбасы жагынан өнүккөн өлкө болгондуктан, республиканын тоют базасынын муктаждыгына жараша жүгөрү айдоону кеңейтүүнү талап кылат. Жүгөрү тоют өсүмдүгү катары жогорку түшүмдүүлүгү жана мыкты тоюттук артыкчылыктары менен айырмаланат.

Жүгөрүдөн азык заттардын 150 түрүн даярдоого болот. Жүгөрүнүн дандарынан жүгөрү унун, акша-

гын, жүгөрүнүн үлпүлдөктөрүн, консерваларды, крахмал, патока, кант, сыра (пиво), спирт, уксус кислотасын, май жана башка көптөгөн азык заттарды даярдашат. Ал эми анын сабактарынан жана мардектеринен болсо целлюлоза, жасалма жибек, кагаз, пробка жана башка изоляциялык материалдарды жасашат.

ЖҮГӨРҮНҮН ГИБРИДДЕРИ

Вегетациялык маалында жүгөрү гибриддеринин төмөнкүдөй топтору пайда болот: эрте бышуучу, орточо эрте бышуучу, орточо бышуучу, орточо кеч бышуучу, кеч бышуучу, өтө кеч бышуучу. Дандан жана жашыл массадан арбын түшүм алуу үчүн Кыргыз Республикасында пайдаланууга уруксат берилген селекциялык жетишкендиктердин Мамлекеттик каттоого (реестр) киргизилген гибриддерди айдап себүү зарыл. Азыркы учурда каттоодо (реестр) 13 гибрид көрсөтүлгөн. Мамлекеттик каттоого (реестр) киргизилген жүгөрүнүн гибриддерин пайдалануу багыты боюнча дандык, силостук жана универсалдык болуп бөлүнөт.

Гибриддер. Жүгөрүнүн гибрид уруктарын айдоо кеңири таралууда. Жүгөрүнүн эки сорту чандаштыруу аркылуу алынган гибриддер чандаштыруу үчүн алынган алгачкы энелик сортуна караганда түшүмдүү келет.

КЫРГЫЗСТАНДА жүгөрүнүн төмөнкү гибриддери кеңири пайдаланылат:

- **Ала-Тоо.** Ири дандуу, тиш сыяктуу, ири, ачык сары, сүйрү. Орточо кечирээк бышуучу гибрид. Себилгенден тартып толук бышканга чейин 120-125 күн кетет. Түшүмдүүлүгү гектарынан 130-140 ц/га, республиканын бардык райондоруна тараган.
- **«Октябрьский 70 ТВ»** жөнөкөй межлинейный жүгөрүнүн гибриди. Ири дандуу, тиш сыяктуу, ачык сары түстүү, сүйрү, вегетациялык мезгили себилгенден кийин толук бышканга чейинкиси 120-125 күн. Гибрид жогорку потенциалдуу азыктуулугу менен айырмаланат. Кургак даны - 170-180 ц/га; силос массасы - 800-900 ц/га. Чүй, Ош, Жалал-Абад жана Баткен облустарына тараган.
- **«PI 71»** Жүгөрүнүн жөнөкөй гибриди. Кургак даны 118-125 күндө бышып жетилет. Силос массасы – 85-88 күндө жетилет. Түшүмдүүлүгү гектарынан 90-130 ц/га алынат, силостук массасы 550-650 ц/га. Суукка, илдеттерге туруктуу келет. Крахмал менен белокко бай келет.

Жүгөрүнүн шагынан бозо салуу

Жүгөрүнүн шагынан бозо салууда адегенде шак сууга чыланып ачытылат (1 күн), андан кийин кайнаган сууга ачыган шакты кошуп, бышырат (1,5 саат). Бышырган шакты (атала) жакшылап муздатып, угут (атайын 1 жума өндүрүлүп, кургатылып, тегирменге же жаргылчакка тартылган буудай) кошуп, жакшылап аралаштырат. Андан соң ачыткы (көрөңгө) кошулуп, жылуулап жабылат. Ал ошол калыбында 6-8 саат бою ачийт. Ачыгандан кийин ага кайнаган суу кошуп, жука баштык менен таза идишке сүзүлүп алынат. Бозону жүгөрүдөн сырткары таруунун, арпанын, сулунун шагынан да даярдаса болот.

Бозонун пайдалуулугу

Бозону өтө бышып кете электе сүзүп алып, балдарга берсе канды көбөйтүү касиети жогору болот. Кыргыз улуттук гематология илим-изилдөө институтунда бозонун пайдалуу сапаттары изилденген. Анда бозонун курамында белок, май, көмүртек, микроэлементтер, витаминдер бар экендиги аныкталган. Бозо ичтейди ачып, тамакты жакшы сиңирип, кандагы гемоглобинди көбөйтөт. Андыктан аз кандуулукту дарылоодо бозо мыкты суусундук. Ашказан менен ичегини жакшы иштетип, чарчоону жазып, адамдын жалпы абалын жакшырат.

Уландысы кийинки санда

Бак дарактарга препарат чачуунун эрежеси

Алгач жумушчу эритмени майдалап чачуу зарыл. Дарактардын жалбырактарынан тамчылардын агып кетүүсүнө жол бербөө керек. Чачкычтын насадкасын бир жерге кармап турбастан, аны бутактардан кеминде 50 см алыс аралыкта кармоо талап кылынат. Жумушчу эритмени адегенде дарактын үстүнкү жагына, андан соң ортосуна жана эң аягында төмөнкү жагына чачуу керек. Мында да препарат иштеп жаткандарга жана жанында өскөн өсүмдүктөргө тийбеши үчүн шамалдын багытын эске алуу маанилүү.

Препараттын керектөө нормасын даракка жөнөкөй сууну чачуу менен 1 даракка канча суюктук зарыл экендигин эсептөө аркылуу билүүгө болот. Ал үчүн сууну дарактын жалбырактарынын бетин тегиз каптагандай кылып жана суу жалбырактардан агып түшө баштаганга чейин чачуу керек.

Суюктуктун болжолдуу көлөмү төмөндөгүдөй:

- ▲ Эгерде дарак жаш, 4 жашка чейинки болсо – 1 л.
- ▲ Мөмө берген, 6 жашка чейинки дарак болсо – 2 л.
- ▲ Бийиктиги 7 метрден ашса мөмө берүүчү карт дарак болсо – 4 литрге чейин.

Дарактарга инсектициддерди асынма чачкычтын жардамы менен чачууда жумушчу эритменин өлчөмүн эсептөө талаа өсүмдүктөрүнө сунушталган ыкма менен жүргүзүлөт. Дарактарга инсектициддерди чачуу фунгициддерди чачууга караганда азыраак көлөмдөгү суюктукту талап кылат.

Химиялык уу заттарды колдонгондо эмнени билүү керек?

Мөмө бактарына дарыны гүлдөгөнгө чейин же гүлдөп бүткөндөн кийин чачуу керек. Түшүм жыйнаганга 20-30 күн калганда дары чачууга болбойт жана түшүмдү жыйнап алгандан кийин дагы чачпайт. Дары чачканда кокус бал челек болсо өтө сак болуш керек, себеби бал аарылар өлүп калышы мүмкүн. Дарыны эртең менен же кечки саатта чачуу керек.

Көпчүлүк химиялык уу дарылар адамдар жана жаныбарлар үчүн коркунучтуу болот. Ошондуктан колдонуу алдында жолдомосу менен толук таанышуу керек. Өзгөчө чачууга даярдаганда сак болуу зарыл.

Даярдалган дарыны чачууда дагы чачкыч куралды суу чачып көрүп даярдоо туура болот.

Эгерде дарыны эрте жазда чачса, анда бүүр жарылганга чейин абадагы жылуулук +5, +10°C болушу керек, жай айында – эртең менен шүүдүрүм кургаганда, ал эми кечкисин шүүдүрүм түшкөнгө чейин.

Жаан жаагандан кийин бак кургаганга чейин дары чачып болбойт. Өсүмдүктү эртең менен кечинде шүүдүрүм жокто чандатат.

Эгерде дары чачкандан кийин же чандаткандан кийин жаан жааса ишти кайталоо керек. Шамал болсо же гүлдөп жаткан мезгилинде кол менен чандатууга болбойт.

Дары чачканда бактын бардык бутактары тегиз суулануусу тийиш. Жалбыракка тийген суюктук агып түшүп калбасы үчүн дары чачкыч жалбырактан 75 см алыс болушу керек. Дары чачууда дарыны тез-тез аралаштырып турат, себеби эгер тунуп калса ал тунма өсүмдүктү күйгүзүп коет.

Күнүнө бир даана алма жеп туруңуз

фосфор, натрий, молибден, цинк, барий микроэлементтери бар.

Алмадагы темир кандын айлануусуна өтө керектүү зат. Алма боор, бөйрөк, ашказан, ичеги-карын жумуштарын жакшыртат. Бет терисинин түсүн жакшыртып, жаш жана сулуу кылып көрсөтөт. Холестериндин өлчөмүн азайтып, ичтин катуусун алдын алып, диареяны эмдеп, иммундук системаны күчөндүрөт.

Жаш балдардын тиштери жакшы өсүшү үчүн тиш доктурлар аларга алма берүүнү сунуштайт. Ал тиштин эмалын тазалайт.

Күнүнө бирден алма жесеңиз – инсульт коркунучунун алдын алган болосуз.

Алманын уругунда йоддун көп өлчөмү бар. Күнүнө 5-6 даана урукту жесеңиз – организмдин суткасына йодго болгон талабы толук бойдон канааттандырылат.

Орточо чондуктагы 3 даана аарчылбаган алманы туурап, 1 литр кайнак сууга салып жай отто 10 мүнөт кайнатуу керек. Кумшекер кошуп, бир күндүн ичинде баарын ичүү ревматизмде, гастритте, жөтөлдө эң жакшы каражат болуп эсептелет.

Интернет

Мөмөлүү дарактарды коргоо иш-чаралары

Мөмө дарактарын коргоо иш-чараларынын кадамдары:

- ▲ Алдын алуучу (профилактикалык);
  - ▲ Фитосанитардык;
  - ▲ Коргоо жана күрөшүү (химиялык коргоо каражаттары).
- Фитосанитардык жана алдын алуучу (профилактикалык) иш-чараларды жүргүзүүдө эрте жазда жана күзүндө дарактардын түбүн тегерете казып коюу керек.

Негизги сабактарындагы куураган кабыктарын алып таштап, акиташ менен (10 л сууга 2 кг акиташ) акталат.

Мында дарактардын кабыгын күндүн күйүүсүнөн жана кара рак, цитоспороз инфекциясынын кирип кетишинен сактайт.

Коргоо жана күрөшүү - химиялык препараттарды колдонууда дарактар бүүр ача элек маалга чейин эрте жазда колдонуу зарыл.

Төмөндө көрсөтүлгөн дарыларды ЖА АККнын облустук кеңсесинен алсаңыздар болот.

Мөмөлүү дарактардын зыянкечтери менен химиялык жана механикалык күрөшүүнүн чаралары.

Колдонулуучу чаралардын убагы		Механикалык күрөшүү чаралары	Химиялык күрөшүү. Даярдалган дарынын сарпталышы кг/га же г/10л суу	Кандай зыянкечтерге колдонулат	Эскертүү
Өсүмдүктүн фазасы	Календардык убагы				
1	2	3	4	5	6
Бүүр ачылганга чейин.	Март ичи - апрельдин башы. Дарактардын кабыктарындагы зыянкечтердин жумурткаларын жок кылуу үчүн.	Куураган жана оорууга чалдыккан шактарын кыюу, тазалоо, түшпөй калган жалбырактарын түшүрүү. Кабыгы сыйрылган шактарын таңуу, акиташ менен актоо.	Нурелл-Д 1,5 Децис 0,5-1,10	Калканчыктар, кабык кемирүүчүлөр, алманын мөмө жегичинин гусеницасы, мөмө шиш тумшугу, өсүмдүк биттеринин жумурткалары, ак кебер, кара рак. Жогорудагы зыянкечтерге	Бардык бутактары суу болгонго чейин чачуу керек.

«Окутуу, кеңеш берүү жана инновациялык борбору» коомдук фондунун китептеринен алынды.

ЖА АКК

Көчөт отургузуунун жөнөкөй ыкмалары

1. Көчөттүн даректүү сортторун тандоо, көчөттү екпестен туруп, мүнөздөмөсүн билүү, кандай түшүм алаарын түшүнүү зарыл.
2. Көчөттү көчүрүү – көчөттүн уйку мезгилинде жүргүзүлүүсү зарыл (күзүндө көчөттөр тыныгууга киришет, аны уйку мезгили деп коёт).
3. Көчүрүлгөн көчөттөргө – үшүккө урунуудан, күндөн, шамалдан зака жеп калбоосу үчүн, өтө маани берип, аны алдын алуу зарыл.
4. Көчөттү отургузаардан алдын, жерди пландаштырып алуу керек. Ал үчүн сугат суу жетиштүү, топурактын асылдуулугу жогору жерлерди тандап алуу шарт.
5. Көчөт отургузууга жерди терең жана кенен казуу керек. Кеминде аянты 50 см x 50 см, тереңдиги дагы 50 см болушу зарыл.
6. Көчөттү отургузаарда тамырчалар узун болсо, учтарынан кыркып кыскартуу зарыл. Көчөттүн шактарын дагы кыркып кыскартып, ашыкча шак калтырбоо керек. Мунун мааниси – суу жогору көтөрүлгөндө ашыкча шактарга тамыр сууну жана андагы азык заттарды толук кандуу жеткирип бере албайт. Мындан сырткары, ашыкча шактар ша-

- мал болгон учурда, тамырды козгоп, абанын чуңкурчага кирип калуу коркунучун туудурат.
7. Казылган чуңкурчага көчөттү отургузганда тамыр жана сабактын ортосундагы шаккечсин 5 см ден терең көмбөш керек. Себеби, тамыр шаккечеси терең көмүлгөн мөмөлүү дарак жакшы түшүм бербейт.
8. Көчөттү топурак салып отургузгандан кийин, топуракты тебелеп таптабоо керек.
9. Көчөттү отургузаары менен суу куюу зарыл. Суу куйгандан соң, топурактагы аба жогору чыгып кетет да суу менен толук камсыз болууга шарт түзүлөт.
10. Көчөткө суу куюлган соң, топурактын бетин органикалык жер семирткич (компост, чиринди, жалбырак, майда чырпыктар ж.б.) менен жабуу (мулчалоо) зарыл. Бул топурактын жарылып кетүүсүнөн жана суунун тез бууланып кетишинен сактайт.

ЭСКЕРТҮҮ: Жогорудагы кадамдар толук аткарылгандан кийин, талапка ылайык көчөттөрдү өзүнүн нормасында, өз убагында сугаруу жана азык тандыруу керектелет.

Тойчубай МАМАТОВ, ЖА АККнын агроном-консультанты.

«Жалал-Абад облусунун Ноокен жана Ала-Бука райондорундагы туура тамактанууну жөнгө салуу үчүн жергиликтүү азык-түлүктөрдү өндүрүү системасын колдоо» долбоору

Эрте кийлигишүү

Мында 1 жаштан 3 жашка чейинки, мүмкүнчүлүгү чектелген, аз камсыз үй-бүлөлөрдүн балдары камтылып, жалпы 50 жаш балдар тандалып алынган. «Эне-Мээрими» коомдук бирикмеси тандалып алынган балдар менен иш алып барып жатышат. Алардын аң сезимдерин, өсүп өнүгүүсү боюнча тестирлөө жүргүзүп, жыйынтыкка жараша иш-чараларды жүргүзүп келүүдө. Тарбиячы кыздар ар бир баланы үйүнө барып атайын окутуп келишүүдө. Ал эми Жалал-Абад Айылдык консультациялык кызматы долбоорго камтылган 13 ата-энеден өз ара жардамдашуу топ түздү. Алар өз жашылча бакчасында 150-200 м² аянтка жашылчалардын түрүн өстүрүп, тамак-ашка пайдаланышып, тамактануусун жакшыртууга мүмкүнчүлүк алышты. Жумуртка багытындагы тоокторду багуу боюнча 37 ата-энеден 3 өз ара жардамдашуу топтору түзүлдү.

Бул топтун максаты: тамак-аш рационана жергиликтүү тооктордун жумурткаларын кошуу менен тамактанууну жакшыртуу болуп саналат.

Негизинен, жашылча өстүрүү тобунун мүчөлөрү Барпы айыл өкмөтүнүн Төлөс, Таштак, Жаңы-Айыл айылдарын камтып, 1 сотых аянттын тегерегиндей жерге сапаттуу жашылчанын 9 түрүн өстүрүштү. Алар, бадыраң – «Авелла» сорту, помидор – «Султан» сорту, болгар калемпири – «Ласточка» сорту, капуста – «Григорян» сорту, кызылча, пияз, кинза, укроп, петрушка. ЖА АККнын консультанты Иманов Алмаз жашылчаларды өстүрүүдө топурак аралашмасын даярдоо, жашылча өстүрүү технологиясы, алардын илдеттери жана зыян-кечтери менен күрөшүү боюнча теориялык жана практикалык окууларды өтүп берди. Бирок окутууларга топ мүчөлөрүнүн катышуусу жакшы дегенден алыспыз. Анткени жаш балдары бар ата-энелер окууларга мүмкүнчүлүгүнө карап катышып жатышты.

Жыйынтыгында ата-энелер долбоор тарабынан берилген жашылчалардын сапаттуу үрөндөрүн огороддоруна эгишип, карап, асырап, орто түшүм алышты. Тамак-ашка пайдаланышты.

«Эрте кийлигишүү» компоненти 2019-жылы пландалып, аткарылган иш-чараларга анализ жасоо менен бирге 2020-жылга карата иштерди жүргүзүү боюнча пландоо иштери жүрүп жатат.

Бадыраңдарды кышкыга туздап алышты, Помидорлорду үй-шартында консервациялап алышкан.

Жергиликтүү тоокторду багуу тобундагы ата-энелердин кубанычы чексиз. Бул ата-энелерге долбоор тарабынан жергиликтүү шартка ыңгайлаштырылган жергиликтүү 3 айлык тооктор менен камсыздалып, ар бир ата-эне 12 баш тоок алышкан. Бул ата-энелерге ЖА АККнын ветеринарадиси Мурзакулов Мирлан тооктордун породадары, оорулары, кароо, асыроо, тоокканалардын

стандарттары темаларында окутууларды өттү. Ата-энелердин айтымында бул тооктор ооруларга чыдамдуу жана кыш айларында да жумуртка берип жатат дейт. Ошол эле учурда кээ бир ата-энелер тоокторду көңүл буруу менен карабай өлтүрүп алышкан. Бирок долбоордун талабына ылайык өлтүрүп алган, уурдатып жиберген, түлкүгө, итке же дирип алган ата-энелер тоокторду калыбына келтирүүсү керек. Себеби долбоордун максаты үй-бүлөлөрдүн туура тамактануусун көздөйт. Азыркы күндө ата-энелер эң алды 4-5

даана жумуртка алып, үй – бүлөсү менен тамак-ашка пайдаланып жатышат.

Андан тышкары 50 жаш баланын ата-энелерин ЖА АККнын консультанты Качкынова Бурма туура тамактануу боюнча теориялык тренинг жана үй шартында сыр жасоо, жаш балдар үчүн витаминдүү куруттарды жасоо, чечил сырын жасоо боюнча практикалык мастер класс көрсөтүп берди. Учурда ата-энелер балдарына үй шартында сүт азыктарын даярдап беришүүдө.

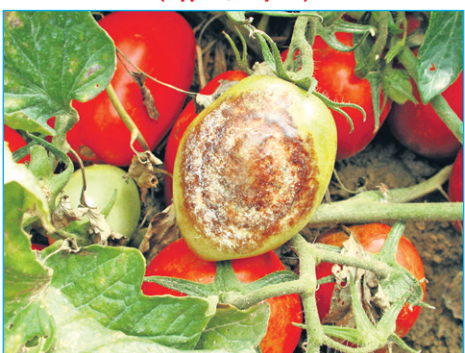
Бул компонент Сузак районуна караштуу Барпы айыл өкмөтүндө 5 айылда, Жалал-Абад Айылдык консультациялык кызматы менен биргеликте «Эне Мээрими» коомдук бирикмеси аткарууда.

Бул иш-чаралар «Жалал-Абад облусунун Ноокен жана Ала-Бука райондорундагы туура тамактанууну жөнгө салуу үчүн жергиликтүү азык-түлүктөрдү өндүрүү системасын колдоо» долбоорунун алкагында «FSDS» Туруктуу өнүгүүнүн сунуштары уюмунун колдоосу менен, Жалал-Абад регионалдык Айылдык консультациялык кызматы тарабынан аткарылууда.

Аскам ТОКТОСУНОВ

Помидор, бадыраң - илдеттери

Козу карын илдеттери – Фитофтороз (күрөң чирик)

Бул илдет өсүмдүктүн сабагына, жалбырагына жана мөмөсүнө зыян келтирет. Бул абанын температурасы менен жана нымдуулуктун жогору болушунан пайда болот. Адегенде жалбырактын астында майда ак түктүү такчалар пайда болуп, алар акырындап биригишип, күрөң түскө айланат. Илдеттин күч алышы жалбырактарды бүтүндөй жок кылып, өсүмдүктүн соолушуна алып келет. Илдетке чалдыккан мөмөгө катуу күрөң тактар түшүп, бир канча убакыттан кийин жумшарып мөмө чирийт. Бышкан мөмөлөр илдетке чалдыкпайт, ал эми илдетке чалдыккан жашыл мөмөлөр илдеттин эч кандай өзгө көрүнгөн белгилерисиз эле бышып жетилүү мезгилинде чирий баштайт.

Илдетке каршы колдонулуучу химикаттар:

Аскоцеб 2-3 кг/га (химикаттар менен түшүм жыйнаганга 20 күн калганда иштетүүнү токтотуу керек).

Комбат 2 кг /га (30 күн калганда), Ридомил Голд МЦ 2,5 кг/га (10-20 күн калганда) Бордос суюктугу 6-8 л/га (10 күн калганда)

Физиологиялык илдеттер – Чоку чириги

Бул илдет кеңири таралган, ал бышкан жана жаш мөмөлөрдү жабыркатат. Чоку чиригинин белгилери мөмө бышып жаткан мезгилде байкала баштайт. Мөмөнүн баш жагында күрөң эзилген тегерек майда такчалар пайда болуп, кийинчерээк алар биригишет, тез чоңоёт. Натыйжада мөмө чирип, жараксыз абалга келет. Талаада илдет, өзгөчө топуракта кальцийдин жетишсиздигин жана туздун көп болушунун негизинде тез өрчүйт. Күнөсканаларда өсүмдүк бул илдетке жогорку температурада (+30 +32°C) жана топуракта нымдуулук жетишсиз болгондо катуу чалдыгат. Илдеттин пайда болушунун негизги себептеринин бири: нымдуулуктун жетишсиздиги менен анын туруктуу камсыз болбошу.

Алдын алуу чаралары:

- ▶ Өсүмдүктү өз убагында сугаруу,
- ▶ Топуракка органикалык заттарды жана компост чачуу,
- ▶ Азоттук жер семирткичтерди өтө чоң дозада чачпоо керек,
- ▶ Кычкыл топурактарды акиташтоо.

Вирустук илдеттер – Мозаика

Вирустук илдеттер көптөгөн жашылча өсүмдүктөрүнө зыян келтирет. Дарылоо ыкмалары жок. Негизги вирусту жайылтуучу - бит. Инфекция илдеттүү өсүмдүктөр менен байланышта болгон буюмдар, техникалар жана адам аркылуу таралышы мүмкүн.

Помидор, калемпир жана жапайы ит жүзүндө урууларына кирген өсүмдүктөргө көбүрөөк зыян келтирет. Илдетке чалдыккан өсүмдүктү жалбырагынын түсүнөн байкаса болот. Жалбырактын ток жашыл түсү ачык жашыл түс менен алмашат. Помидорду эрте эккенде, көчөттү талаага кеч отургузганда же помидор көчөтсүз өстүрүлгөндө ал мозаикадан аз зыян тартат.

БАДЫРАҢДЫН ИЛДЕТТЕРИ

Козу карын илдети абанын жогорку нымдуулугунда, сугаттын жетишсиздик шарттарында өтө билинет. Адегенде жалбырактарда ундай, боз-ак мом менен капталган сыяктуу темгилдер пайда болот. Акырындык менен ун мому жалбырактын баарын каптайт. Жалбырактын кара-көк өңү ачык түскө айланат. Жалбырак чүрүшүп, кургاپ калат. Жабыркаган сабактар хлоротикалык болуп, толугу менен куурап калат. Түшүмдөрү кеч байланат, ж а к ш ы л а п өнбөйт жана формасы бузулат. Инфекция топуракта өсүмдүктүн калдыктарында сакталат.

Ак кебер

4 көздүү электрогаз плита алып бердим

Долбоор тарабынан мектептин окуучуларынын тамактануусун жакшыртуу боюнча 4 көздүү электрогаз плита алып бердим.

Мен Токтоматова Гүлзат, Базар-Коргон районундагы Жаш-Ленин айылында жашайм. 2012-жылдан бери "Био Фермер" товардык-сервистик кооперативинин мүчөсү болуу менен органикалык жана фейр тейрд стандарттары боюнча органикалык пахта өстүрөбүз. Органикалык чарба жүргүзүү менен пахта жана башка эгиндерди табигый азыктарды колдонуу менен өстүрөбүз. Табигый жол менен өндүрүлгөн азыктарды адамдар колдонгондо организмине керектүү витаминдер, микроэлементтер менен камсыздалат.

2019-жылдын май айында ИФОАМ Бүткүл дүйнөлүк органикалык кыймыл федерациясы тарабынан Кыргызстанда айыл жеринде тамактанууну жакшыртуу боюнча жарыяланган конкуртка чакан долбоор жазып кайрылсам, жактырылды.

2019-жылы август айында тренерлердин окуу курсуна катышып, айылдык кызмат көрсөтүүчү жамаатта жана багыттуу топто кандай иштерди алып баруу керектигин, сапаттарды өнүктүрүү, туруктуу

жана ишенимдүү болуу, аялдардын, балдардын пайдалуу жана сапаттуу тамактануусуна таасир көрсөтүү, жамаатта маанилүү чечимдерди кабыл алууга катышуу, айылдын көйгөйлөрүн чечүүдө долбоорлорду жазып өткөрүү, бюджет түзүү, каражатты пайдалануу жана сактоо боюнча билимдерди алдым. Бул окууга катышып, өзүмдү баалаганды, аткарган иштерди таразалаганды үйрөндүм.

Кыргызстанда толук кандуу тамактануунун жетишпестигинин себептеринен балдардын 18%, төрөт курагындагы аялдардын 33% аз кандуулуктан жапа чегишет. Мен сыяктуу айылдык кызмат көрсөтүүчүлөр тамактанууну жакшыртуу боюнча аткарылган иш-чаралар менен абалдын жакшы жагына өзгөрүшүнө таасир көрсөтүү милдетибиз.

Бул чакан долбоордун максаты: Мектептеги окуучулардын тамактануусун жакшыртууга тиешелүү шарт түзүү. "Үсөн Сыдыков" атындагы мектепте 230 окуучу бар, анын ичинен 115 окуучу ысык чай ичишет. Бул долбоордун

эсебинен 2019-жылдын декабрь айында мектептеги окуучулардын тамактануусун жакшыртуу боюнча электр/газ плитасын алып бердим. Менин бул кичине салымым жамаатта өзгөчө кабыл алынды. Тапшырууга барсам айыл башчы, айылдын имамы, айылдык био инспектор, айылдык ден соолук комитети жана мугалимдер жамааты чогулушту, көрсөтүлгөн колдоого ыраазычылыктарын билдиришти. Балдардын тамактануусун жакшыртууда кошкон салымым менен айылдагы жамааттын, мектептин, окуучулардын арасында кадыр-баркым жогорулады. Азыр мени жамаатта боло турган иштерди аткарууга, кеңешүүгө чакырып турушат.

Тамактануу боюнча көйгөйлөрдү аныктоо үчүн жооптуу адамдар, аялдар арасында фокус группа талкуу өткөрүүгө катыштым.

- ▶ Аялдардын тамактануусунда эмнелер жетишпейт?
- ▶ Балдардын тамактануусун жакшыртууга эмнелер жетишпейт?
- ▶ Үй бүлөдө тамактануу боюнча чечимди ким кабыл алат?

- ▶ Туура тамактанууда кандай тоскоолдуктар бар?
- ▶ Бул көйгөйлөрдү чечүүгө кимдер катышат?

24 саат ичинде аялдардын тамактануусу боюнча сурамжылоо жүргүздүм:

- ▶ Тамактанууда кандай кошулмаларды тамак-ашка колдонот?
- ▶ Өз чарбасында азык-түлүктүн кандай түрлөрүн өстүрөт?
- ▶ Тамактануу режими, рацион үй бүлөдө кандай чечилет?

Бул окуудан кийин ар кандай маселени ачык, так, түшүнүктүү айтып талалты кое билсең гана башкалар көңүл бураарына ынандым.

Мен буга чейин мындай окууга, семинарларга катышкан эмесмин, биринчи жолу ушул окууга катыштым. Ар кандай маселеде дилгир болуу, иштин жыйынтыгына жетишүүдө өжөр, адамдар менен мамилелешүүдө көрөгөч, чөйрөдө ишенимдүү, ар кандай кыйынчылыктарда чыдамдуу болгондо гана ийгиликке жетишет экенсиң. Дагы да билим алгым келет.

Маектешкен Бүажар РАИМКУЛОВА

ЖАЛГАН АК КЕБЕР

Жалган ак кебер

Жалган ак кебер козу карын илдетти. Кээ бир жылдарда айдалган бадырандын баарын жок кылат. Жалбырактарда ачык түстүү кичинекей темгилдер же узатасынан жайгашкан тамырчаларда хлоротикалык темгилдер пайда болот. Жалбырактын төмөн жагында дапдаана көрүнгөн кара чекиттер – споралары көрүнгөн козу карынча пайда болот. Илдет өзгөчө нымдуу мезгилде бат өөрчүйт. Өсүмдүктүн жабыркаган бөлүктөрү күрөң түстүү болуп, кургап калышат. Инфекция өсүмдүктүн калдыктарында 4-5 жылга чейин сакталат.

БАКТЕРИОЗ

Бактериоз – бактериялык илдет. Нымдуу жана жылуу мезгилде илдет өсүмдүк өсө баштагандан тартып өөрчүйт жана урук үлүшүн,

Бактериоз

жалбырактарды, гүлдөрдү жана түшүмүн жабыркатат. Жалбырактарда жалбырактын тамырчалары менен чектелген майлуу, бурчтуу темгилдер пайда болот. Илдет өрчүгөн сайын темгилдер кургап, түсү дат баскан күрөң түстө болуп калат. Кийинчерээк жалбырактын кургаган жерлери түшүп ошол жери тешик болуп калат. Сабактарда, калемчелерде жана түшүмдө кичинекей суулуу темгилдер пайда болуп, кийинчерээк алар кургап чуңкурайган жара сыяктуу болуп калат. Инфекция урук жана түшүм жыйноодон кийин калган калдыктар аркылуу жугат.

Окутуу, кеңеш берүү борборунун китептеринен алынды

ЖА АКК

Бадыраң өстүрөлү

♦ Бадыраң тарыхы

Бадыраңдын түпкү мекени болуп Индия эсептелет. Бул жашылча адамзатка мындан 6000 жыл илгери эле белгилүү болгон. Бүгүнкү күндө бадыраңдын ар кандай сорттору тамак-аш катары жана атайын кооздук үчүн Жер шарынын дээрлик бардык чөлкөмүндө өстүрүлүп келет.

Кыргызстанда бадыраңдын түрдүү сорттору кеңири өстүрүлөт. Бадыраңды өтө бышып, саргайып кеткенге жеткирбей, мүмкүн болушунча күн сайын жыйнап туруу керек. Жаңы бадыраңды үйдө 2 суткага чейин, ал эми 1 градус температурада 20 күнгө чейин сактоого мүмкүн. Бадыраңды алма менен чогуу сактоого болбойт.

♦ Бадыраң өстүрүү, жерди тандоо

Бадыраң жери тегиз, күңгөй бет, чириндиге бай, азык заты жетиштүү, жеңил, борпоң топурактуу жерлерде өстүрүлөт. Топуракты даярдоо күздө жүргүзүлөт. Өсүмдүктөрдүн өлгөн калдыктары алынып салынып, 25-27 см тереңдикте казылат.

Жазында отургузаар алдында жердеги нымдуулукту сактоо үчүн жана отоо чөптөрдү өлтүрүү максатында сөзсүз түрдө маллоо керек. Бадыраңды жылуулук жетиштүү болсо топуракка эле сээп, эртерээк түшүм алуу үчүн көчөт жолу менен өстүрүүгө болот. Көчөт менен өстүрүүдө эске ала турган нерсе, бадыраңдын тамырлары өтө назик, бир аз эле жабыркаса, өспөй куурап калат, ошондуктан алардын көчөттөрүн ар түрдүү идиштерге (6 кабат гезиттен жасалган стакан, пленка стаканы, балмуздактын идиштери ж.б.) топурак аралашмасын толтуруп, 1-2 үрөн салып, парниктерде же теплицааларда өстүрүүгө болот.

♦ Отургузуу схемасы

70 см x 190см x 50 см – мында: 70 см - эки жөөктүн аралыгы. 190-пушта (бадыраңдын сабактарына калтырылган аралык). 50 см – көчөттөрдүн аралыгы.

♦ Жылуулукка талабы

Бадыраң жылуулукту сүйгөн, эрте бышуучу өсүмдүк. Ал өсүп - өнүгүү үчүн 26-28°C, мөмөлөө үчүн 25-35°C жылуулук талап кылынат.

♦ Нымдуулукка талабы

Бадыраң нымдуулукка өтө талапкер, бирок аз норма менен бат-бат сугарууга муктаж. Нымдуулук көп болсо ар түрдүү илдеттер көп болот. Эртең менен кечинде жерге сиңирип сугарбай, аз өлчөм менен жөөктөргө чуркатып сугаруу керек. Топурактын нымдуулугу 80-85% болуш керек. Сугаруунун саны климаттык шартка жараша болот.

♦ Азыкка болгон талабы

Бир тонна бадыраң алуу үчүн өсүмдүк топурактан 4,0 кг азот, 2,0 кг фосфор жана 5,0 кг калийди сиңирет. Ошондо, жерге ар гектарга 20-40 т кык, 90-120 кг суперфосфат, 45-60 кг калийдин кычкылын берүү сунушталат.

ЖА АККда бадыраңдын сапаттуу, мол түшүм берүүчү үрөндөрү сатылат!

Помидордун тарыхы

Помидор – дүйнөдөгү бардык элдерде, анын ичинде Кыргызстанда да кеңири өстүрүлгөн өсүмдүк. Бул азык биздин дасторкондун ажыралгыс бөлүгүнө айланды десек жаңылыштык болбойт.

Помидор (томат) аталышы Түштүк Америка калктарынын “томати” деген сөзүнөн келип чыккан жана чоң мөмө дегенди түшүндүргөн. Ал эми Европада помидор XVI кылымда гана алынып келинген, Италияда “поми доро” – алтын алма деген аталыш менен таралган. Мындан томаттын европалык аты помидор келип чыгат. Кыргызстанда бул өсүмдүк помидор деп таанылып калган, ал эми чыныгы аты – томат.

Помидордун биологиялык өзгөчөлүктөрү

Помидор – бул бир жылдык, ит жүзүмдөр уруусуна кирген жашылча өсүмдүгү жана тамеки, картошка, баклажанга жакын түр болуп эсептелет.

Жарык менен жылуулукка болгон талабы чоң. Уругу 11-15°C температурада өнөт. Өсүү жана мөмө берүү үчүн оптималдуу температурасы – 20-25°C. Бирок температура 30°Cдан ашканда помидордун мөмө түйүүсү акырындайт, ал эми температура 10°C дан төмөндөп кетсе вегетативдүү органдардын өсүүсү токтойт.

Помидор – жарыкты сүйүүчү өсүмдүк. Жарык канчалык жетиштүү болсо, түшүм ошончолук эрте жетилет. Жарыктын жетишсиздиги помидордун өсүүсүн жана өнүгүүсүн кечиктирип, түшүмдүүлүктүн төмөндөшүнө алып келет. Помидордун жер үстүндөгү бөлүгү жана жалбырагынын көлөмү көп болгондуктан, күн ысык мезгилде нымдуулукту көп буулантат.

Ошондуктан помидор айрыкча мөмө түйүү мезгилинде топурактагы нымдуулуктун жетишээрлик болушун талап кылат. Бул мезгилдеги нымдуулуктун жетишсиздиги түйүлдүк менен мөмөнүн күбүлүүсүнө алып келет.

Ал эми абадагы нымдуулуктун көп болушу (булуттуу жана жан-чаачындуу күндөрдүн көптүгү) томаттын түшүмдүүлүгүн азайтат жана өсүмдүктүн козу карындык илдеттерге чалдыгышына жол берет.

Талаага көчөт отургузуу

Помидор эгилүүчү аянтка фосфордук, калийдик жана органикалык жер семирткичтердин жылдык өлчөмдөрү берилип, күздө айдалат. Эгерде көрсөтүлгөн жер семирткичтер айдоонун астында берилбей калса, анда эрте жазда жерди малалоонун астында берилет.

Топурактын асылдуулугу азыркы мезгилде айыл чарбасынын эң эле орчундуу көйгөйлөрүнүн бири экендиги талашсыз.

Жаныбарлардын кыгы, компост жана жашыл жер семирткичтер органикалык жер семирткичтерге кирет. Органикалык жер семирткичтер өсүмдүк үчүн керек болгон бардык азык-заттарды камтыйт. Органикалык заттарга бай топурак жакшы касиеттерге ээ болот, мындай топуракта өсүмдүктүн өсүп-өнүшүнө жакшы шарт түзүлөт.

Топурактын асылдуулугун бир деңгээлде кармап туруу үчүн ар жылы гектарына 7-10 тонна органикалык жер семирткичтерди берип туруу керек. Ал эми айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн ар 4 жылда 1 га жерге 30-40 т органикалык жер семирткичтерин чачышат.

Помидор өстүрүү

Томат (помидор) эгилүүчү аянтка фосфордук, калийдик жана органикалык жер семирткичтердин жылдык өлчөмдөрү берилип, күздө айдалат. Эгерде айдоонун астында берилбей калса, жазда жерди малалоонун астында берилет.

Органикалык жер семирткичтерге – жаныбарлардын кыгы, компост жана жашыл жер семирткичтер кирет. Органикалык жер семирткичтер өсүмдүк үчүн керек болгон бардык азык заттарды камтыйт. Топурактын асылдуулугун бир деңгээлде кармап туруу үчүн, ар жылы гектарына 7-10 т органикалык жер семирткичтерди берип туруу керек. Ал эми айыл чарба өсүмдүктөрүнүн түшүмдүүлүгүн жогорулатуу үчүн ар 4 жылда 1 га жерге 30-40 т органикалык жер семирткичтерин чачышат. Азыркы мезгилде кыктын жетишпегендиги же азыгы дыйкандарга белгилүү. Ошондуктан компост даярдоо жерди семиртүүдө эң чоң мааниге ээ.

Фермер өзүнүн талаасындагы топурактын асылдуулугун билүү үчүн облустук Агрохимлабораториянын адистерине кайрыла алышат. Ал адистер фермердин талаасындагы топурактан атайын ыкма менен үлгү алышып, анализ жасап беришет. Фермер топурак анализинин жыйынтыктарына жараша кийинки жылы өзүнүн талаасына жетишпеген азык заттарды бере алат.

Талаага помидордун көчөтүн отургузуунун схемасы.

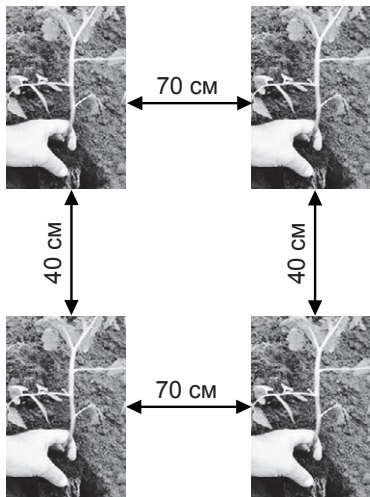
Жерди тандоо.

Жер тегизделгенден кийин жөөктөр тартылып, көчөт 5-7 см тереңдикте отургузулат. Көчөттү талаага салкын мезгилде (түштөн кийин) отургузуу керек, мүмкүн болушунча артынан тез суу коюлат же сугарылган жерге эгилет.

Отургузуунун схемасы жердин шартына, климатка, сорттун өзгөчөлүгүнө жараша болот.

Отургузуунун схемасы

1. Талаага гибрид көчөттү стаканчикте көчүрүү 45см x 70см 31 700 көчөт/га.
2. Талаага ачык чаңдашуучу көчөттү (сорт) стаканчикте көчүрүү 40см x 70см 35 700 көчөт/га.
3. Талаага гибрид көчөттү көчүрүү 40 см x 70 см 35 700 көчөт/га.

4. Талаага ачык чаңдашуучу көчөттү (сорт) көчүрүү 35 см x 70см 40 800 көчөт/га.

Көчөттү канчалык эрте талаага көчүрсө, ошончолук жакшы болот (бул помидордун кеч бышуучу сортторуна да тиешелүү). Талаага көчүрүү 1-майга чейин (күн өтө ысыганга чейин) жүргүзүлсө, помидордун өсүп-өрчүшүнө жакшы шарт түзүлөт!

Жер семирткич берүү.

Эгер топурак органикалык жер семирткичтерге бай болбосо, көчөткө талаага отургузулгандан кийин талапка ылайык жер семирткич берилет. Негизинен дыйкандар эки түрдүү азоттук жер семирткичтерди колдонушат. Алар: аммиак селитрасы (курамында 34 % азот) жана мочевины (карбамид, курамында 46% азотту камтыйт). Азоттук жер семирткичтердин жылдык өлчөмү, томаттын өсүү фазаларына жараша төмөнкүдөй берилиши керек. Болжол менен гүлдөөнүн алдында - 150 кг/га селитра, мөмө байлаар алдында – 250 кг/га селитра, 1-2-жыйноодон кийин 50 кг/га селитра. Азот өсүмдүктүн боюнун өсүшүн жөнгө салат. Жетишсиздиги - түшүмдү төмөндөтөт. Ал эми ашык өлчөмдө берилсе илдеттерге жана зыянкечтерге туруксуз келет, түшүмүнүн сапаты начарлайт, адамдын ден соолугуна зыян.

Катар аралыктарды иштетүү жана сугаруу.

Ылайлуу топуракта жөөктүн эки жагын чаап жумшартуу жана отоо чөптөрдү жоготуу өтө маанилүү. Биринчи чабык дайыма отургузгандан кийин эки жума өткөндө, жаш көчөт тамыр алып өсө баштаганда башталат. Үч-төрт жумадан кийин экинчи чабык жүргүзүлөт. Ар бир сугаруудан кийин сөзсүз жумшартуу керек.

Сугаруунун оптималдуу болушу – мөмөнүн бышып жетилүүсүн бир аз тездетет, гүлүнүн төгүлүшүн азайтат, мөмө чоң болот жана түшүмдүүлүгү артат. Ал эми топуракта ашыкча нымдын болушу жана абанын жетишсиздиги тамыр илдеттерин пайда кылат. Помидордун сугарууда топурактын нымдуулугу 70-80% болушу керек. Ал үчүн топуракты алаканга салып тоголоктоп, черткенде, ал оңой укаланып кетсе, ал нымдуулук 70%тен төмөн. тескисинче болсо 70%тен жогору. Томат жетилгенге чейин 8-12 күндө бир сугарылат. Мөмө түйө баштаганда 5-7 күндө сугаруу керек. Массалык гүлдөөнү тездетүү үчүн сугаруунун мөөнөтүн узартуу керек. Бул учурда помидорду 15 күндө бир сугаруу сунушталат.

Мульчалоо – жердин бетин ар кандай нерселер менен жабуу деген сөз.

Мында көчөттөрдү эккенден мөмөсү бышканга чейин топуракта нымдуулукту, жылуулукту, отоо чөптөрдөн сактоо жана мөмөлөрүнүн жерге тийгенде чирип кетүүсүнөн сактайт. Биздин шартта дыйкандар мульчалоо түсү ак, кара пленкаларды, саманды, камышты колдонушат.

ЖА АКК.

Мульчалоо деген эмне?

Мульчалоо – бул өсүмдүк калдыктарын башкаруу үчүн негизги агро-экологиялык ыкма. Өткөн кылымдарда, дыйкандар отоо чөптөргө каршы күрөшүүдө, өсүмдүктөрдү сугарууда мүмкүнчүлүгү чектелгендиктен жөнөкөй, бирок натыйжалуу технологияны- мульчалоону ойлоп табышкан. Бул ыкманын натыйжалуулугу айыл чарба өсүмдүктөрүнүн өсүшүнө жана өнүгүшүнө жолтоо болгон отоо чөптөрдү өстүрбөй кармап туруу, кыртыштагы суунун бууланышын азайтуу үчүн таштанды материалдарды (саман, чабылган чөп, жыгачтын таарындысы, түшкөн жалбырактарды колдонушкан. Бүгүнкү күндө өнөр жайында өндүрүлгөн атайын пленкаларды мульчалоого пайдаланылууда.

Мульча кантип жасалат?

Мульчалоо ачык топуракты жабуу же б.а жууркандын милдетин аткарат. Мында органикалык мульча талаадан жыйналып алынбай кыртышка кошулуп айдалат натыйжада табигый жер семирткичке айланат. Туура пайдаланылган табигый мульча бир нече функцияны аткарат:

▲ Күзгү-кышкы мезгилде топурактын үстүнкү катмарында оптималдуу жылуулукту кармайт. Күн нурунун таасиринен ысып кетүүдөн, күтүлбөгөн учурда температуранын өзгөрүшүнөн сактайт.

▲ Мульча жасоо менен топурактагы ным жакшы сакталып жарым-жартылай сугаруунун милдетин аткарат жана күн нурунун тескери таасири азаят.

▲ Топурактын үстүнкү катмарындагы аба-газ алмашуу процессин оптималдаштырат.

▲ Кыртыштагы шамал жана суу эрозиясынын алдын алууга болот.

- ▲ Отоо чөптөрдүн өсүшүн басуу,
- ▲ Мульчанын алдындагы топурак кургабай борпоң абалда болот.
- ▲ Топуракты табигый жер семирткичтер менен байытат.
- ▲ Азыктануу чөйрөсү түзүлөт, пайдалуу курт-кумурскалар жана сөөлжандар үчүн жагымдуу шарт түзүлөт.

Азыркы шартта мульчалоо дыйканчылыкта багбанчылыкта жана ири айыл чарба жерлерине таандык чоң тармактарда колдонулат. Мульчаны колдонуу менен дыйкандар отоо чөптөргө каршы күрөшүүдө, сугарууда, жер семирткичтер менен азыктандырууда наркты төмөндөтүүгө мүмкүнчүлүк түзүлөт.

Мульчалоонун негизги түрлөрү:

Абалы туура келген органикалык материалдар мульчалоого колдонууга жарайт б.а. кыртышты жапканга ылайыктуу болуп аба жана нымдуулукту өткөрүмдүү болушу керек.

Мульчалоого колдонулган материалдар:

- ▲ жасалма жабуучу материалдар
- ▲ органикалык материалдар
- ▲ органикалык эмес жабуучу материалдар.

Мульчалоо топурактын түрүнө, климаттык шарттарга, өсүмдүктүн түрүнө, өстүрүү ыкмасына жараша колдонулат.

Мульчалоо качан жана кантип колдонулат?

Жаз айы көпчүлүк өсүмдүктөрдү мульчалоого ыңгайлуу убакыт. Кар кетээри менен күндүн ысышынан топурак ысыйт. Бул учурда мульчалоого даярданып башташ керек. Талаадан көп жылдык отоо чөптөрдүн тамырын терип чыгарып, керектүү жер семирткичтерди берүү зарыл. Ошондо топурактын ысып жана жайында кургап кетүүсүнүн алдын алуу үчүн, өсүмдүктөрдү коргоочу мульчаны жабууну баштаса болот.

Көчөттөр жабылган мульчаны ачып эгилет. Шартка жараша алгач көчөттөрдү эгип андан кийин мульчалоого да болот.

Бак арасында дарактарды, бадалдарды мульчалоодо сөңгөктүн айланасында кронанын радиусунда мульчаны 10 см калыңдыкта жабуу-ласа ылайыктуу. Мындайда дарактар жана бадалдар сууну аз талап кылат (топурактагы суунун буулануусу олуттуу кыскаргандыктан).

Бруцеллез башка оорулардан өнөкөт ооруга айланып кетиши менен айырмаланып, көпчүлүк учурда биздин келечегибиз болгон өспүрүм жаш балдардын ооруп жатышы элибизди кооптондурбай койбойт. Ошол себептен бруцеллез оорусу жөнүндө адамдар кененирээк маалыматка ээ болгондо гана бруцеллезден сактана алабыз.

БРУЦЕЛЛЕЗ БУЛ...

Бруцеллез – (Brucellosis, муун оору) – малдын бардык түрүн ылаңдатып, көпчүлүк убактарда бала салууга (аборт) чалдыктырып жана өнөкөткө өтүүчү жугуштуу ылаң. Адам үчүн кой-эчкинин бруцеллезу өтө коркунучтуу.

ТАРИХЫЙ МААЛЫМАТ. Бруцеллез менен ооруган адамдардан байкалган белгилерди Гиппократ жазган. Ылаң 18-19 кылымдарда терең изилденген. Ф.Марстон 1861-жылы ооруган адамдардын бруцеллезун өзүнчө оору экендигин белгилеген. Ал эми Д.Брюс деген окумуштуу 1887-жылы ооруган адамдардын анын ылаңдаткычын бөлүп алган. Бул ачылыш кийинчерээк бруцеллезден себебин аныктоодо (диагноз) негиз болуп калган да ал кишинин атынан бруцеллез оорулары деп аталып калган.

Кыргызстанда бруцеллезду изилдөө боюнча бир кыйла илимий иштерди жасаган окумуштуулар Н.С.Вождаев, Ю.К. Шергин, В.И. Ким.

Бруцеллез дүйнөдөгү көптөгөн өлкөлөрдө бар, өзгөчө кеңири – Африкада, Борбордук жана Түштүк Америкада, Азиянын жана Европанын кээ бир өлкөлөрүндө таралган.

Ылаңдаткычы – эң майда, таякча түрүндөгү микроб. Ылаңдаткычтын бардык түрү айлана – чөйрөдө бир кыйла туруктуулугу менен мүнөздөлөт. Алар жер кыртышында 72 күнгө чейин, сүттө 45 күнгө, этте 20 күнгө, койдун жүнүндө 7 айга, сууда 150 күнгө чейин ылаң козгоочу жөндөмдүүлүгүн сактай алат. Бирок жогорку температурага туруктуулугу начар, 60°C да 30 мүнөттө, 70°C да 5-10 мүнөттө, 90-100°C да 1 мүнөттө өлүмгө учурайт. Күндүн түз тийген нурлары бактерияларды 3-4 саатта, креолин, фенолдун, формальдегиддин 1% дуу эритмелери бир саатта, 5%дуу өчүрүлгөн акиташ 2 саатта жугушсуздандырат.

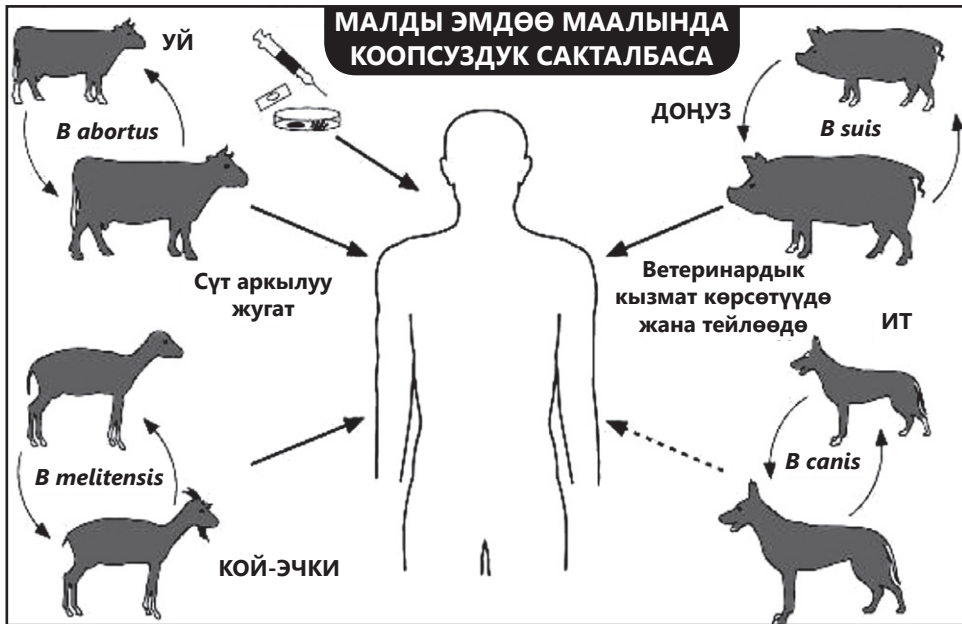
Эпизоотологиясы. Бруцеллез менен адам, бодо мал, кой, эчки, топоз, төө, ит, мышык, жылкы жана башка жаныбарлар ылаңдайт.

Бруцеллелер малдын бир түрүнөн экинчи бир түрүнө таралышы мүмкүн, мисалы, *Brucella melitensis* – кой – эчкиден уйга, адамга жана чочкого жугат, *Brucella suis* – чочкодон кой-эчкиге жугат, *Brucella canis* – иттерден адамга жугушу толук мүмкүн.

БРУЦЕЛЛЕЗДУН АДАМГА ЖУГУУ ЖОЛДОРУ

Ылаңдын козгогучунун негизги булагы бруцеллез менен ооруган мал. Алар өзгөчө чоң коркунучтуу ылаңдын сырткы (клиникалык) белгилери билинген мезгилде туудурат. Ылаңдуу малдын денесинен козгогуч көп санда сыртка чарайна суулары, бала салган, чөбү жана жыныс органдарынан аккан суюктук аркылуу бөлүнүп чыгат. Козгогуч ошондой эле шилекей, сүт, урук, сийдик, заң менен бөлүнөт. Уйлардын желининде бруцеллалар 7-9 жылга, койлордо- 2-3, кочкорлордун, булактардын энинде-9 жылга чейин сакталат.

Бруцеллез ылаңы күч алды

Өнүгүүсү (патогенез) – ылаңдын өнүгүшү жаныбарлардын физиологиялык абалына, жалпы коргонуу (иммундук) активдүүлүгүнө, козгогучтун күчтүүлүгүнө (вирулентность), денеге кирген санына, ылаңдаган малдын багуу шартына жараша болот. Кайсы гана жол менен жукпасын, денеге кирген козгогуч сырт жактагы (регионардык) лимфа бездерине жетет, андан кийин гана башка лимфа бездерине жана башка дене бөлүктөрүнө тарайт.

Бруцеллезден өнүгүшүндө биринчи сыркы (латенттик), өтүшүп кеткен жана экинчи ички (латенттик) деп аталышкан 3 фазаны айырмалайт.

Сырткы белгилери (клиникасы) букма мезгил 2-4 жумага созулат. Сезгич малдардын арасында бооздору болбосо, оору негизинен тымызын жагдайда (формада) өтөт. Мындайда ылаң аллергиялык же канын текшерүү (серология) жолу менен гана аныкталат.

Бруцеллез менен ылаңдаган бооз малдын көпчүлүгү бала салуу бооздуктун экинчи жарымында болушу менен мүнөздөлөт. Бодо көбүнчө 7-9 айлыгында музоо, ал эми кой-эчкилер 3-5 айлыгында козу – улак салат. Экинчи жолу бала салуу сейрек кездешет. Бала салаарга 1-2 күн калганда бооз малдын желиндери көөп, көлөмү чоңоёт, сырткы жыныстык бөлүктөрү шишимек тартып, жыныс коңулунан күрөң, кызгылт түстөгү былжыр бөлүнө баштайт, денеси ысып, сүтү азаят, тоютка табити тартпайт. Жыныс жолдору сезгенген мал көп учурда кысыр калат.

МАЛДЫН БРУЦЕЛЛЕЗДУН АЛДЫН АЛУУ МҮМКҮН! (Ал үчүн)

Малга бруцеллез – тоюттан, короо сарайдан, жайыттан, оорулуу малдан жана анын заңы, заарасы, шилекейи ж.б. аркылуу жугат. Кыргызстанда көбүнчө кой, эчки, кара мал, чочко ж.б. жаныбарлар оорушат.

Малдын ээси жылына жок дегенде эки жолу короодогу ургаачы жана өндүргүч малынын канын, сүтүн, мал дарыгер лабораториясынан текшертип турууга милдеттүү, текшерилбеген малды жайытка чыгарууга жана башка малга кошууга болбойт.

Малдын канын (серология) текшергенде бруцеллез болуп аныкталса, ал малды сөзсүз соо малдардан бөлүп алып, союп жок кылуу зарыл. Бруцеллез менен ооруган мал турган короо сарайларды тазалап, формалин, хлорка, өчүрүлбөгөн акиташ чачып дезинфекция кылуу керек.

Малдын ээси ар бир малдын түрүн короо, сарайларда өз өзүнчө кармашы абзел. Мал төлдөгөн учурда чөбүн капкактуу идишке чогултыбыз, жерге көмөбүз же өрттөйбүз.

Короо сарайлар ар дайым таза, кургак, жарык болууга тийиш.

Бөлөк малды кошоордон мурун, ал малды өзүнчө кармап, бруцеллезго текшертип алып кошсоңуз, коркунучтуу болбойт.

Дарылоо. Азыркы кырдаалда дүйнө жүзү боюнча бул ооруга каршы эффективдүү дары жок. Ошондуктан бул ылаңды чарбага жолотпоого аракет кылуу керек, оору пайда болгондо аны тезинен союп жок кылуу чараларын көрүү абзел.

Алдын алуу жана күрөшүү чаралары.

Бруцеллезден алдын алуусу (профилактика) оору кездешкен чарбаларга, жайыттарга малды жолотпоо максатында мал дарыгерлик тазалык эрежелерин так, толук аткарууда негизделет.

Ылаңдын сырткы (клиникалык) белгилери байкалып, лабораториядан оорусу аныкталса уйлардан ж.б. мал түрлөрүнөн саалып алынган сүттү тамак- аш үчүн пайдаланууга тыюу салынат да баардык мал түрлөрү союлуп жок кылынат. Сатып алган сүттү бышырганда кайнап чыккандан кийин 1 мүнөт кайнатып ичүү шарт!

Адамдын бруцеллезу – адам үчүн өтө коркунучтуусу кой эчкинин ылаңдаткычы болуп эсептелет (бруцелла мелитензис) - оорунун очогу болуп ооруган малдын сүтү,

эти, малдын кыгы, жүнү, териси, жайыт, тууган маалдагы суусу, чөбү жана ооруган мал эсептелет.

Ооруган адамдардын биринчи белгилери болуп-алы кетүү, муундарынын оорусу, тез чарчоо, баш оору, уйкунун бузулушу жана дененин ысышы менен мүнөздөлөт. Өз учурунда буга каршы эч кандай чара колдонулбаса, оору өнөкөт түрүнө өтүп кетет да, оорулуу адам өмүр бою жапа чегип тукумсуз болуп калышы ыктымал. Ооруган жана ооруга шектелген малдын бардык түрү тез аранын ичинде союлууга тийиш, алынган уйдун, жылкынын, чочконун эти жакшы бышырылгандан кийин пайдаланууга болот. Ал эми койдун этин бышырылгандан кийин колбаса же консерва түрүндө пайдаланса туура келет. Бардык маалда өзгөчө мал союп жатканда, өздүк тазалыкты (гигиена) кармоо талап кылынат. Мал союлган жерди сөзсүз жугушсуздандыруу (дезинфекция) керек (2% хлор, натрий, формальдегид эритмелери, 20% жаңы өчүрүлгөн акиташ ж.б. жакшы жыйынтык берет).

БРУЦЕЛЛЕЗ ЫЛАҢЫН АЛДЫН АЛУУ ÜЧÜN ФЕРМЕРЛЕРГЕ КЕҢЕШТЕР:

- ▲ Короодогу мал ооруп калса (өзгөрүү байкалса, денеси ысыса, тоют жебей калса, жөтөлсө, ичи өтсө ж.б.) оорулуу малды өзүнчө бөлүп суу, жем чөп берип кароо менен чектелбестен айылды тейлеген мал дарыгерине кайрылуу туура болот.
- ▲ Сыртан келген мал сөзсүз өзүнчө багылып, лаборатория изилдөөлөрдөн өткөнү талапка ылайык. Эгер лабораторияда бруцеллез аныкталса анда ал малды союп жок кылууга туура келет, ал эми башка оорулар чыкса мал дарыгеринин айтуусу боюнча дарылоо керек.
- ▲ Малдан оору аныкталган болсо сүтүн пайдаланууга болбойт, ал эми этин жакшы бышырып жеш керек.
- ▲ Мал союу маалында союп жаткан адамдын колунда жарасы, кесик жери болбошу керек. Союлган малдан алынган канды, өтүн жана башка калдыктарын, итке, мышыкка чийки берүүгө тыюу салынат. Себеби азыркы учурда адам арасында иттен, мышыктан, адамга өзгөчө балдарга жугуучу оорулар өтө көбөйүп кетти (эхинококк, альвеококк, көк мээ, бруцеллез, туберкулез ж.б.).
- ▲ Мал катуу ооруп (көк мээ, ичи көбүү, уулануу, жаталак, сөөктөрү сынганда жана башка) аргасыздан союуга туура келгенде сөзсүз мал дарыгерин чакыруу керек.
- ▲ Союлган малдын терисин туздап, ит, мышык жетпей турган жерде сактоо керек.
- ▲ Мал союп жатканда адам тамеки тартууга, тамак жегенге болбойт, союп бүткөндөн кийин колду самындап жууш керек.
- ▲ Мал төлдөөр маалында өзүнчө бөлмөгө киргизип бош коюу керек. Эгер мал тууй албай кыйналса жардам берүү талап кылынат. Бул маалда колду таза самындап жууп, төлдү малдын желини тарапка тартып жардам берүү керек. Ал эми төлдүн бир буту чыкпай же башы тескери келсе анда күмөндү кайра жатынга түртүп буттарын жана башын туураалап андан кийин жардам берүү талап кылынат. Туулган төлдүн киндигин 4-8 см кылып, таза кайчы менен кесип, йод менен күйгүзүп коюу керек.
- ▲ Түшкөн малдын чөбүн, кеткен сууну чогултуп, күрөк кеткен менен жерди 50-100 см казып көмүү, же болбосо оозу жабык темир идишке салуу абзел.
- ▲ Эгер мал бала салып койсо малды өзүнчө бөлүп түшкөн күмөндү, чөбүн оозу жабык идишке, жерге терең күрөк кеткен менен көмүү абзел, ал эми бала салган малдын канын текшертип тазалыгына ишенгенге чейин бадага, башка малга кошууга болбойт.
- ▲ Бардык мал менен алектенүү маалында (союу, кыркуу, туут ж.б.) өздүк тазалыкты сактоону милдеттүү түрдө жүргүзүү талап кылынат (халат, өтүк, мээлей ж.б.). Фермерлер айтылган кеңештерди аткарса өздөрүн, балдарын жана жалпы эл журтту айлана-чөйрөнү сактоого кошкон салымы деп түшүнгөнүбүз абзел.

Күздүк буудайды асыроо

Буудай талаасы Курманбек АӨ.

Жалал-Абад регионалдык Айылдык консультациялык кызматы тарабынан 2019-жылы күзүндө Сузак районунун Курманбек жана Көк-Арт айыл өкмөтүндөгү айылдарда 150 га аянтка жерди айдабай себүү ыкмасы менен күздүк буудай айдалды. Буудайдын элита классындагы «Стекловидная-24» сорту себилди.

Себүү нормасы:

1 га 200 кг буудай, 100 кг аммофос берилди. Быйылкы жылы 450 га аянтка күздүк буудай өстүрүү пландалып жатат.

Айдабай себүү ыкмасында сапатка басым жасалат. Буудайды жакшы асырасаң, жер семирткич берсең жакшы түшүм алууга болот.

Бул ыкманы биздин ата-баларыбыз да илгертеден колдонушкан. Буурсун менен жерди чийип, буудай сээп, дыйканчылык кылышкан. Жерди айдабай буудай

дай себүү үчүн, мурдагы эгиндин аянттына жерди айдабай туруп, буудай эгилет. Отоо чөптөр көп болсо жалпы таасир этүүчү гербицид колдонуп, белгилүү күтүү мөөнөтүн күтүп, андан кийин эгин эгүү керек. Түз эгүү ыкмасы негизинен кайракы жерлерде жакшы натыйжа берет. Сугат жерлерде топурак сугаттын таасиринен катып калат деген пикирди тажрыйбалуу агрономдор айтып келет.

Бул ыкманы Өзбекстандын дыйкандары пахтанын козо паясын алып туруп, сеялка менен буудай эгүүнү практикада колдонушуп келүүдө. Казакстан өлкөсүндө да түз эгүү ыкмасы акыркы убакта кеңири жайылтылган.

Күздүк буудай азык-түлүк үчүн негизги жана баалуу болуп эсептелинет. Өз убагында эгилген күздүк буудайдын түшүмү жазгы буудайга караганда бир топ жогору болот. Күздүк буудайды Кыргызстандын бардык булуң-бурчтарында өстүрсө болот. Ал топурактын асылдуулугуна жана нымдуулукка көз каранды, айрыкча боготкоо жана дан байлоо мезгилинде. Буудайды күздүк эгүү жаан-чачындын нымдуулугун кайракы жерлерде жакшы пайдаланууга мүмкүнчүлүк берет.

Кайракы жаан-чачындын нормасы жакшы болгон жерлерде күздүк буудайды көп жылдык чөптөрдөн кийин себүү жакшы натыйжа берет. Жазгы буудайды асыроо иштерине эрте жаз 100 кг карбамид берүү, изилдөө негизинде түрлөрүнө жараша, отоо чөптөргө каршы гербициддерди колдонуу кирет. Отоо чөптөргө каршы иш-чараларды өз убагында жүргүзүү чоң мааниге ээ. Оруп-жыйноодо данды жоготуусуз чабуучу комбайн менен чабуу маанилүү.

Европа Биримдиги жана Германиянын Экономикалык кызматташтык жана өнүктүрүү федералдык министрлигинин (BMZ) каржылоосу менен ишке ашырылып жаткан "Аймактарды комплекстүү өнүктүрүү" программасынын алкагында «Жалал-Абад регионалдык Айылдык консультациялык кызматы» КФ "Сузак районунун кайракы жерлеринде буудай жана арпа өстүрүү үчүн туруктуу система түзүү" долбоорун аткарып жатат.

**Атабай Тойчу уулу,
Долбоордун координатору**

ЖА АККнын адистеринин изилдөөлөргө таянып, күздүк буудай эгилген кайракы аянттарда буудайдын отоо чөптөрү туурасында айтабыз.

Сойлоочу кекире (Горчак ползучий) – карантиндик, көп жылдык, тамыры сойлоочу отоо чөп. Бардык топуракта өсөт. Уругу, тамырынын майда бутактары менен көбөйөт. Тамыры күчтүү, бат эле аянтты ээлеп, маданий өсүмдүктөрдү сүрүп чыгарат. Бутактары 70-100 см тереңдиктен өсүп чыгат. Кекире 1,5 миңге чейин урук пайда кылат, салмагы боюнча бедеге жакын. Эгер беденин чөбүндө 0,5-1% кекире болсо, мал ууланат.

Сойлок (Овес пустой, овсюг) – Бир жылдык, тамыры күчтүү, чачы сымал 136-161 см терең кеткен, сабагы тик өсүүчү өсүмдүк. Март-май айларында дан өсүмдүктөрүнүн арасында дүркүрөп өсүп чыгат. Июнь-июль айында гүлдөйт. Талааларда, бактарда, жолдун жээктеринде кеңири тараган.

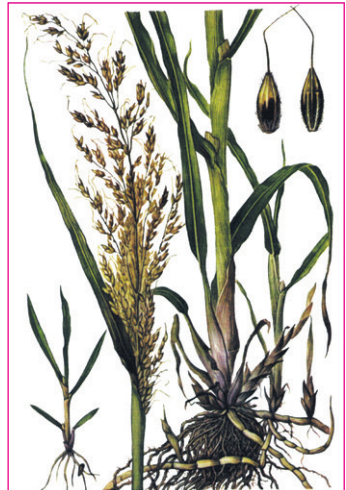

Буурчак (Горошек мышиный) – тамыры терең кеткен. Сабагы жабышак оролгон, жалбырактары кезектешип жайгашкан кош канат сымал, түрүлгөн мурутчалары бар, гүлдөрү көк түстөгү көп жылдык чөп өсүмдүгү. Апрель-май айында өнүп чыгат, биринчи жылы июль-октябрь айларында гүлдөйт, августта мөмө байлайт. Талааларда, жайыттарда айрыкча жаан-чачын көп түшкөн жылдары дүркүрөп өсүп, маданий өсүмдүктөрдүн өсүшүнө, түшүмдүүлүгүнө терс таасирин тийгизет.

Буудайдын отоо чөптөрү жана илдети

Гумай (Джонсоновая трава, сорго алепская) (*Sorghum halepense*).

Гумай - көп жылдык жапайы отоо чөп. Ал пахта, жүгөрү, күн карама, буудай жана башка өсүмдүктөрдүн арасында көп өсөт да түшүмдүүлүккө өзүнүн өтө чоң терс таасирин тийгизет. Талаа шартында бийиктиги 2 метрге чейин өсүшү мүмкүн. Тамыры жана жаңы өсүп чыккан жалбырактары уулуу келип, бардык жаныбарлар үчүн коркунучтуу болуп эсептелинет, малдар ууланат. Себеби гумай жалбырактарында «синил» кислотасын жыйноочу жапайы чөп өсүмдүгү болуп эсептелет.

Гумайдын үч түрдүү тамыры болот:

1. Эски тамырлар сакталып калган жана уруктай турган сабактары өсүп чыгат.
2. Биринчи тамырлардын өсүп чыгып, жаңы сабактарды пайда кылат.
3. Запас тамырлар, узун болуп топуракка терең кирип, кыштан чыкканда жана сабактардын өсүп чыгуусуна шарт түзөт.

4. Гумай тамырлары жана уругу менен көбөйөт. Бышып жетилген уругу айрыкча сугат суусу менен көп таркалат. Уругу Судан чөбүнүн (суданская трава) үрөнүнө окшош болгондуктан аларды ажыратуу мүмкүн эмес. Негизинен уругу эрте жазда нымдуу топуракта 5-6 см тереңдиктен өсүп чыга алат.

Гумай менен күрөшүү жолдору төмөндөгүчө:

- ▲ жерди 25-30 см тереңдикте айдоо;
- ▲ арыктын чекесине гумайдын өсүүсүнө жол бербөө;
- ▲ тамырларын жыйнап, өрттөп салуу.

Ал эми пахта, күн карама, картошка, соя өсүмдүктөрүнүн арасында өскөн гумайды «Зеллек Супер» аттуу, АКШда иштеп чыгарылган гербицидди 0,5-1 л гектарына 300 л сууга аралаштырып чачыратыла, гумайдан тышкаркы көп жылдык ажырыкты, манжадай ажырыкты, бир жылдык отоо чөптөрдөн конокту, кызгылт манжияны, кара сойлоктун, жашыл ит конокту жана башка кылкандуу өсүмдүк тукумундагы жапайы отоо чөптөрдү кырып салууга мүмкүнчүлүк бар. «Зеллек Супер» отоо чөптөрдүн жалбырактарына тез сиңип өсүү процессин экинчи суткада токтотот, жалбырактар 5-7-күнү саргая баштайт, отоо чөптөрдүн толук куурап калуусу эки жума ичинде байкалат.

БУУДАЙДЫН КАРА КӨСӨӨ ИЛДЕТИ

Байыркы замандан бери эле дыйкандар талааларда эгин жыйноо убагында машактардын кара түскө айланып, жараксыз болуп калганын байкап келишкен. Бул ооруну россиялык дыйкандар «изгорка, сажка, чума, головня» деп аташкан. Алар бул илдеттин келип чыгуу жолдорун билишкен эмес. Микроскопту окумуштуулар тарабынан ойлоп табышы менен машактын данында он миллиондогон кара көсө споралары болоору аныкталган. Бул илдеттин споралары беш миң жыл мурда пайда болгон. Египеттеги мүрзөлөрдөн табылган буудайдын дандарынан табылган кара көсө илдети буудай менен өтө байыркы замандан бери жашап келгендиги далилденген.

Күрөшүү чаралары

Бүгүнкү күндө бул илдеттер менен күрөшүүнү дыйкандарыбыз акыркы орунга коюп келүүсү өкүнүчтүү. Бул илдетке

чалдыккан эгиндерди байкабастан себүү жолу менен жылдан-жылга кара көсө илдети көбөйүп келүүдө. Кара көсө илдетине чалдыккан буудай кадимкидей өсө берет. Дан пайда боло баштаганда кара көсө илдеттеринин оорулары дандын ичине толуп, аны жараксыз кылат. Илдетке чалдыккан дан нымды тез тартат, андан даярдалган ун, же башка азык заттар адамдын ден соолугуна зыян келтирет. Адамдын башы ооруйт, кулагы тунат, мурду канайт. Ал эми илдетке чалдыккан дан эгиндери менен азыктанган мал лихорадка болуп, көзү кызарат. Бул оорунун спорасы малдын өпкөсүнө, жүрөгүнө канына, мээсине өтүүсү илимде далилденген. Ошондуктан кара көсө илдетине каршы күрөш жүргүзүү бүгүнкү күндүн талабы. Бүгүнкү күндө бул ооруга колдонулуучу фунгициддерди ар бир дыйкан билүүсү зарыл.

1. Раксил 6%-0,4л/1 т үрөнгө 10 л суу менен;
2. Раксил 2%-1,5кг/1 т үрөнгө 10 л суу менен;
3. Фундазол 2,5кг/1 т үрөнгө;
4. Дивидент 2 кг/1 т үрөнгө 10 л суу менен.

Бул химиялык препараттар менен дан эгиндерин дарылоо жолун билгиңиздер келсе, жер-жерлердеги райондук АККнын консультантарына кайрылсаңыздар болот.

ЖА АКК

ЭСКЕРТҮҮ:

Отоо чөптөр менен күрөшүү үчүн дары-дармектерди 0770 03 01 02 номерине чалып биле аласыздар.

**Дареги,
Жалал-Абад ш.,
Курманбек көчөсү-10.**